

ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ РОЗСЕЛЕННЯ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА ТЕНДЕНЦІЇ ЇЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

У роботі досліджено територіальну організацію розселення Закарпатської області, а саме вивчено суспільно-географічні передумови формування та трансформації розселення, проведено всебічний аналіз структури сільського та міського розселення, охарактеризовано міжрайонні системи розселення Закарпатської області, визначено основні напрями вдосконалення та розвитку поселенської мережі регіону, зроблено прогнозування трансформації територіальної організації розселення Закарпатської області.

Ключові слова: поселення, поселенська мережа, розселення, територіальна організація розселення, структура розселення, трансформація розселення.

Постановка проблеми. Територіальна організація розселення (ТОР) – це невід’ємна складова територіальної організації суспільства, вона зосереджує значний людський, економічний та культурний потенціал, а також суттєво впливає на розвиток соціально-економічних процесів у державі. В умовах ринкової трансформації економіки України роль дослідження ТОР зростає, адже наявна поселенська мережа потребує змін, вдосконалення, стратегії розвитку та ефективної управлінської політики. Значимість дослідження зростає ще й тому, що Україна прагне входження до ЄС, і згодом можлива адміністративно-територіальна реформа. Отже, сучасні умови розвитку українського суспільства зумовлюють необхідність та актуальність даного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Комплексного дослідження територіальної організації розселення Закарпатської області дотепер не було здійснено. Теоретичні аспекти та загальноукраїнські тенденції розселення досліджували О.Т. Великохатько, М.С. Дністрянський, А.І. Доценко, В.Т. Зінич, Т.Г. Кравцова та інші. Певні дослідження на регіональному рівні здійснили О.В. Заставецька, Б.І. Заставецький, Д.В. Ткач та інші.

Мета і завдання дослідження. Мета роботи полягає в аналізі процесу формування, сучасного стану, структури, а

також тенденцій трансформації розселення Закарпатської області.

Згідно з метою було визначено такі завдання:

- вивчити та проаналізувати суспільно-географічні передумови формування та трансформації територіальної організації розселення області;

- дослідити структуру сільського та міського розселення;

- виявити сучасні тенденції формування та трансформації розселення Закарпатської області, зокрема, проаналізувати шляхи розвитку та вдосконалення поселенської мережі.

Виклад основного матеріалу.

Закарпатська область за адміністративно-територіальним устроєм поділена на 13 районів; в області є 5 міст обласного значення (Ужгород, Мукачеве, Берегове, Хуст, Чоп); 6 міст районного значення (Виноградів, Іршава, Перечин, Рахів, Свалява та Тячів). Всього область налічує 609 населених пунктів в тому числі: міських – 30, сільських – 579. Адміністративне управління здійснюють 11 міських, 19 селищних та 307 сільських рад [1].

Передумови формування. Фізико-географічні умови, специфічне суспільно-географічне положення, а також історичні, демографічні та економіко-географічні особливості розвитку регіону зумовили ряд специфічних рис формування

територіальної організації розселення Закарпатської області.

Фізико-географічні умови формування поселенської мережі у Закарпатській області спричинили чітку тенденцію розвитку ТОР в регіоні: на Закарпатській низовині поселення здебільшого компактні, на відносно пологих схилах гір формується розсіяне (розкидане) розселення, а у високогірній частині Карпат здавна розвинулося тимчасове (сезонне) розселення [3:54].

Важливими складовими *суспільно-географічного положення* є політико-географічне і транспортно-географічне положення. У політико-географічному аспекті провідним фактором динаміки розселення є державні кордони та віддаленість від адміністративних центрів. Оскільки на території Закарпатської області наявні кордони з чотирма країнами, то фактор прикордонного положення є для неї дуже суттєвим. Прикордонне географічне положення характерне для 9 з 13 районів області. В прикордонних районах Закарпатської області станом на 1.01.2009р. проживало 834.1 тис. осіб, що становить 67.1% від загальної чисельності наявного населення краю [2].

Важливе значення для дослідження впливу *суспільно-географічного положення* на ТОР в Закарпатській області мають відомості про географічну відстань між поселеннями. Для регіону характерне ексцентричне положення обласного центру, що спричиняє значну віддаленість поселень, зокрема, половина міст області розташовані на відстані понад 50 км; значною віддаленістю відзначаються Тячів та Рахів (рис. 1). Така значна віддаленість даних міст спричинює певні диспропорції для розвитку регіону.

Переважає більшість селищ міського типу, як і міста, розташовані на значних відстанях від обласного центру, відстані до райцентрів зумовлені специфікою конфігурації кордонів районів та розташуванням самих районних центрів. За показниками віддаленості від обласного центру та від райцентру лідирують селища Тячівського району, зокрема Усть-Чорна, Солотвино та Дубове. Селище Ясіня

Рахівського району – найвіддаленіше від обласного центру.

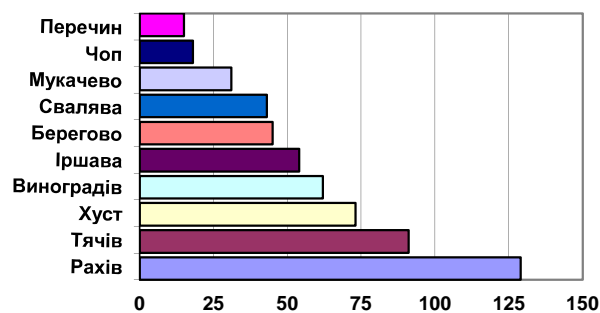

Рис. 1. Віддаленість міст від обласного центру

Критерієм невідповідності адміністративно - географічного положення села є його значна віддаленість від центру сільради та від райцентру. Більшість сіл Закарпатської області розташовані на відстані до 3 км до сільради, разом з селами, в яких розташовані будівлі сільських рад, вони становлять 82% сільських поселень. 15% сіл розташовані на відстані 3-5 км від сільської ради, і лише 3% характеризуються невідповідністю розташування, значною віддаленістю.

Визначальними *суспільно-географічними передумовами* формування та трансформації територіальної організації розселення Закарпатської області є *демографічні чинники розселення*. Звичайно, що на сучасні демографічні процеси як в Україні, так і у Закарпатській області ще й досі істотно впливає глибока економічна криза 90-х років. Це відображено на динаміці чисельності населення Закарпаття, протягом останніх років спостерігається скорочення: за період 1995-2011рр. скорочення становило 33,7 тис. осіб. Дана тенденція спостерігається при дослідженні динаміки народжуваності і смертності.

Важливим елементом аналізу демографічних чинників формування ТОР являється дослідження співвідношень між сільським та міським населенням. Сільське населення кількісно переважає міське у всіх районах області (рис. 2).

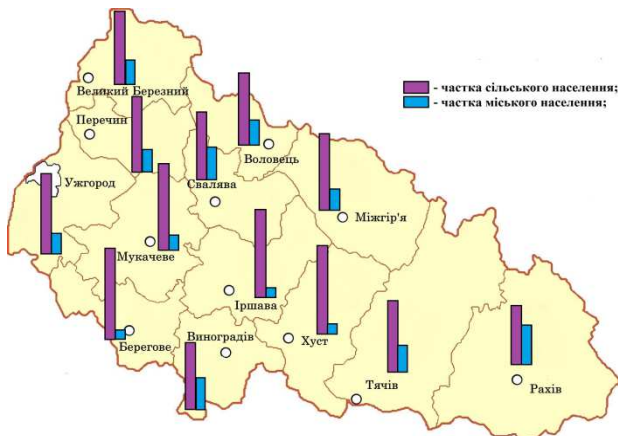

Рис. 2. Розподіл населення
Закарпатської області на сільське та міське

Найвища частка міського населення спостерігається в Рахівському, Свалявському та Виноградівському районах. Лідирують за найвищими частками сільських жителів Іршавський, Хустський та Берегівський райони. Інші райони характеризуються середніми по області показниками.

Досліджуючи демографічні показники, слід розглянути населення регіону за віковими групами: *молодше за працездатне; працездатне; старше за працездатне*. Кількість населення у працездатному віці (чоловіки у віці 16 -59 років, жінки у віці 16 -54 роки) становить 743147 особи, або 59% (в Україні – 55.4 %), населення у віці молодшому за працездатний – 291050 осіб, або 23%, населення у віці старшому за працездатний – 224067 осіб, або 18 %. На статево-вікову структуру населення та трудовий потенціал області впливають міграційні процеси. Офіційна статистика не відображає тимчасову міграцію (особливо в гірських районах). За неофіційними даними близько 200 тис. громадян області працюють за межами області [4:143]. Особливої уваги заслуговує дослідження безробіття, що спричинює міграцію жителів області. Найвищий рівень офіційно зареєстрованого безробіття спостерігається у Воловецькому, Міжгірському, Перечинському районах.

Аналізуючи сучасну структуру територіальної організації розселення Закарпатської області, слід визначити особливості сільського розселення. Наша область відзначається досить потужною

сільською мережею. Серед областей України Закарпаття виділяється надзвичайно високими показниками середньої людності сіл: 1350 особи (по Україні 549.8 осіб). Аналізуючи показники кількості сільського населення, кількості сільських поселень та середньої людності в Закарпатській області протягом 1950-2012 рр., можна помітити тенденцію приросту.

Сільські населені пункти досить рівномірно розташовані по території області. Найбільша кількість поселень зосереджена у рівнинній зоні (41%), 27 % поселень – у передгірній, і 32 % поселень – у гірській зоні. Розміщення сільських поселень у межах певного регіону найкраще характеризується через середню щільність поселень. Розрахований показник в розрізі адміністративних районів показує, що найвища щільність сільських поселень припадає на Мукачівський район – 86 (поселень/1тис.кв.км), найменша – на Рахівський район – 15 (поселень/1тис.кв.км). Щільність сільських поселень незначною мірою відповідає щільності сільського населення, яка є найвищою у Виноградівському та Іршавському районах і найнижчою – у Великоберезнянському і Рахівському районах.

За людністю умовно сільські поселення розділяють на три категорії: малі (до 500 осіб); середні (500 – 1000 осіб); великі (понад 1000 осіб). Найпоширеніші в Закарпатській області великі села, на відміну від України, де переважають малі села. Загальна частка великих сіл в регіоні становить 47% (272, у тому числі, 70 сіл з чисельністю населення понад 3000 осіб). Малі та середні села в сукупності перевищують кількість великих всього на 31 поселення, так, середніх сіл нараховується 142, а малих - 161, або, всього по області 28% малих сіл і 25% середніх сіл. В області, за винятком Великоберезнянського та Воловецького районів, поширені села чисельністю понад 3000 осіб.

Міське розселення Закарпатської області менш потужне, однак досить динамічне порівняно з сільським. Провідним чинником розвитку та функціонування міських поселень було і є

їхнє географічне розташування та адміністративний статус.

Більшість міських населених пунктів розташовані в міжгірних долинах і улоговинах. Вони, а також міста на рівнині, отримали найбільший розвиток. Щільність поселень різна, так, найменша площа території, яка припадає на одне поселення, на рівнині, а найбільша – в горах; показники передгірних поселень близькі до загальнообласних показників (табл. 1).

Таблиця 1
Розміщення міських поселень на території Закарпатської області

Тип території	Кількість міських поселень	Щільність поселень (площа території в кв. км., яка припадає на 1 поселення)
Рівнинний	11	305
Передгірний	9	413
Власне гірський	10	573
Область в цілому	30	426

У функціонуванні поселень особливе значення має розташування щодо обласного центру, найближчої залізничної станції та державного кордону. Розташування міста Ужгорода на крайньому заході області спричинює певний дисбаланс для оптимального розвитку регіону.

Міста. За адміністративним статусом міста області поділяються на міста обласного підпорядкування й міста районного підпорядкування. В області є 5 міст обласного підпорядкування – Ужгород, Мукачево, Берегово, Хуст та Чоп. Решта 6 міст – Перечин, Іршава, Виноградів, Рахів, Тячів та Свалява – міста районного підпорядкування. Особливістю розташування міст обласного значення є зосередження двох міст Ужгорода та Чопа в Ужгородському районі. Статус міста обласного значення Хуст отримав у 1998р., міста Берегово та Чоп відповідно у 2001 та 2003 роках. Усі міста обласного та районного підпорядкування, за винятком Чопа, виконують адміністративне значення районних центрів. В статусі районних центрів виступають три селища: Великий Березний, Воловець та Міжгір'я.

Досліджуючи міські поселення, доцільно згрупувати міста за людністю. Більшість із них (6) належать до групи малих міст людністю до 20 тис. осіб, три міста – до групи напівсередніх міст (від 20 тис. до 50 тис. осіб), місто Мукачево входить до групи середніх міст (від 50 до 100 тис. осіб) і місто Ужгород входить до групи великих міст (понад 100 тис. осіб). В області відсутні дуже великі міста.

У 6 малих містах (це понад 50% поселень) проживає лише 19,1% населення, у трьох напівсередніх містах – 23,4%, у місті Мукачево – 24,1%, більшість населення – 33,4%, зосереджена в обласному центрі – Ужгороді.

Специфічною ознакою міст Закарпатської області є особливості етнічного складу. Для порівняльної характеристики обрано 4 найпотужніші міста області. Існують неістотні відмінності між Ужгородом, Мукачевом та Хустом. І дуже специфічним в порівнянні з вище названими містами є Берегово. Переважають в місті угорці, другими за чисельністю є українці, різниця між ними складає близько 10%. Специфічною ознакою Берегова також є велика кількість ромів.

Важливим елементом дослідження міського розселення є *функції міських поселень*. Міські поселення виконують різні функції залежно від людності, адміністративного статусу, промислового потенціалу, рівня розвитку соціальної інфраструктури та сфери послуг.

Поліфункціональним центром та ядром обласної системи розселення є найбільше в області місто Ужгород. Місто виконує промислові, транспортні, адміністративні, організаційно-господарські, соціально-побутові та культурно-освітні функції. Подібні функції сьогодні в області виконує м. Мукачево. Місто Хуст, місто обласного значення виконує організаційно-господарські і культурно-побутові функції в межах 4 районів. Особливі функції виконує місто обласного значення – Чоп Ужгородського району. Чоп – найбільший залізничний вузол області. Берегово, завдяки своєму географічному розташуванню, приваблює для розвитку

зовнішньо-економічної діяльності, туризму. Міста Чоп та Берегово мають значний потенціал для поглиблення транскордонного співробітництва. Решта міст: Виноградів, Іршава, Перечин, Рахів, Свалява та Тячів, а також селища Воловець, Великий Березний та Міжгір'я як районні центри виконують організаційно-господарські і культурно-побутові функції в межах своїх районів [3:61].

Селища міського типу виконують важливу роль у системах розселення та в економіко-географічних процесах. Дані поселення, які є особливою проміжною категорією, від загальної кількості поселень Закарпатської області складають всього 3,1%. Проблеми динаміки демографічних процесів для селищ є особливо актуальним, адже в результаті нерівномірності демографічного розвитку деякі з них можуть поповнити категорію міст, а окремі – категорію сіл. За людністю виділяють чотири групи поселень цієї категорії: дуже малі (менше 2,5 тис. осіб), малі (2,5-5 тис. осіб), середні (5-8 тис. осіб), великі (8-10 тис. осіб) і дуже великі (понад 10 тис. осіб).

Найбільша кількість населення (43%) зосереджена у великих смт, їх кількість в області становить 6. Середніх смт в області також нараховується 6, в них проживає 33,8% населення. У малих і дуже малих селищах області (понад 31% поселень цієї категорії) зосереджено лише 16,8% населення селищ. Дуже велике смт в області одне – Середнє Ужгородського району, тут проживає аж 10% населення даної категорії (табл. 2).

Таблиця 2

Характеристика селищ міського типу Закарпатської області за людністю

Групи смт за людністю (тис. осіб)	Кількість смт	Кількість населення (тис. осіб)
менше 2,5	4	10,2
2,5-5	2	6,4
5-8	6	42
8-10	6	53,5
понад 10	1	12,3

На даний час більшість селищ забезпечують соціально-економічне обслуговування прилеглих сільських

поселень. Промислові функції виконує селище Вилоч Виноградівського району, Тересва та Буштино Тячівського району. Середнє Ужгородського району виконує агропромислові функції, селище має перспективи для розвитку туризму. Вигідне розташування селища, наявність винних погребів та руїн замку дають можливість включити Середнє в туристичні маршрути.

Важливе значення має *дослідження напрямів вдосконалення територіальної організації розселення*. Удосконалення територіальної організації розселення за сучасних умов передбачає насамперед зміни співвідношень різних форм територіальної організації розселення і структури поселенської мережі [5:404]. Удосконалення територіальної організації розселення в Закарпатській області передбачає дві складові: а) вдосконалення сільських поселень, що включає в себе фінансову підтримку, збереження та розвиток малих сільських поселень, поліпшення життєвого рівня сільського населення, покращення інфраструктури; а також зміну статусу великих сіл з промисловою діяльністю на категорію селищ міського типу; б) удосконалення міських поселень: зміна статусу деяких селищ міського типу на категорію міст; зміцнення економічної бази малих міст і селищ міського типу; керований розвиток найбільших міст, таких як Ужгород, Мукачево та Хуст. Державна підтримка сіл, а відтак і покращення рівня життя селян може бути реалізована через створення нових робочих місць, адже проблемою не лише закарпатського, а й українського села є саме безробіття.

Основою подальшого розвитку поселенської мережі Закарпатської області повинна стати ефективно реалізована «Концепція сталого розвитку населених пунктів», схвалена постановою Верховної Ради України від 24 грудня 1999 року. Мета її полягає у забезпеченні виходу з кризи та створенні необхідних умов для сталого розвитку населених пунктів. Для досягнення цієї мети необхідно подолати існуючі диспропорції соціального, демографічного, економічного та екологічного розвитку сільських та

міських поселень різних категорій та функціональних типів, забезпечити їх збалансований розвиток на основі раціонального використання природно-ресурсного, економічного, соціального та людського потенціалів [6:23]. Необхідною передумовою є чітка регламентація цих процесів на законодавчому рівні. Поєднати тріаду соціального, економічного та екологічного у Закарпатській області можна за умови реалізації цієї концепції на всій території України.

Висновки.

1. Суспільно- та фізико-географічне положення, а також історичні умови спричинили формування тенденції сучасного розвитку територіальної організації розселення Закарпатської області. Демогеографічні та економіко-географічні передумови здійснюють значний вплив на розвиток розселення Закарпатської області.

2. Сільська поселенська мережа Закарпатської області дуже потужна та динамічна, саме вона являється основою у структурі розселення Закарпатської області

та відзначається позитивними тенденціями розвитку.

3. Міська поселенська мережа Закарпатської області досить слабка, однак міські поселення займають важливе значення у розселенні області, здійснюють ряд важливих промислових, транспортних, адміністративних, організаційно-господарських, соціально-побутових та культурно-освітніх функцій.

4. Формування територіальної організації розселення Закарпатської області відбувається з урахуванням сучасних світових та загальноукраїнських тенденцій, однак зі збереженням особливих, притаманних лише для даного регіону особливостей.

В подальшому планується здійснити прогнозування трансформації територіальної організації розселення Закарпатської області, а також розробити практичні рекомендації щодо напрямів та шляхів вдосконалення територіальної організації розселення Закарпатської області.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Про Закарпаття / Географія. – Режим доступу: <http://carpathia.gov.ua/ua/29.htm>
2. Статті / Конф. 9-10 грудня 2010р. – Режим доступу: http://confiapv.at.ua/publ/konf_9_10_grudnja_2010_r/vpliv_evrointegracijni_kh_procesiv_na_rozvitok_ekonomiki_zakarpatskoji_oblasti/4-1-0-261
3. Заставецька О.В. Географія Закарпатської області. Навчальний посібник для учнів 8-9 класів / О. В. Заставецька, Б. І. Заставецький, І. Л. Дітчук та ін. – Тернопіль: Підручники і посібники, 1996. – 96 с.
4. Поп С. С. Природні ресурси Закарпаття / С. С. Поп. - Ужгород: ТОВ «Спектраль», 2003. – 296с.: іл.
5. Доценко А.І. Територіальна організація розселення (теорія та практика) / А. І. Доценко. – К.: НАН України, РВПС України, К.: «Фенікс», 2010. – 536с.
6. Концепція сталого розвитку населених пунктів. Постанова Верховної Ради Країни від 24.12.1999р. // Офіційний вісник України.- К., 2000.-№1.-с.22-40
7. Населення Закарпатської області. Статистичний збірник. – Ужгород, 2010. - 263с.

N.V. Lompart

Uzhhorod National University, 88000, Uzhhorod, Universitetska st.,14

THE TERRITORIAL ORGANIZATION OF THE RESETTLEMENT OF TRANSCARPATHIA AND TRENDS OF IT'S TRANSFORMATION

The territorial organization of resettlement of Transcarpathian region was investigated in work, social and geographical conditions of formation and transformation of the resettlement were studied, a comprehensive analysis of the structure of rural and urban resettlement was made, interdistrict resettlement systems of Transcarpathian region was characterized, the mane ways of improvement and development of the region settlement network was identified, forecast of changes of the territorial organization of resettlement of Transcarpathian region was made.

Keywords: the settlement, settlement network, resettlement, the territorial organization of resettlement, the structure of resettlement, the transformation of resettlement.

Н.В. Ломпарт

Ужгородский национальный университет, 88000, г. Ужгород, ул. Университетская, 14

ТЕРРИТОРИАЛЬНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ РАССЕЛЕНИЯ ЗАКАРПАТСКОЙ ОБЛАСТИ И ТЕНДЕНЦИИ ЕЁ ТРАНСФОРМАЦИИ

В работе исследовано территориальную организацию расселения Закарпатской области, а именно изучены общественно-географические предпосылки формирования и трансформации расселения, проведен всесторонний анализ структуры сельского и городского расселения, охарактеризованы межрайонные системы расселения Закарпатской области, определены основные направления совершенствования и развития поселенческой сети региона, сделано прогнозирование трансформации территориальной организации расселения Закарпатской области.

Ключевые слова: поселение, поселенческая сеть, расселения, территориальная организация расселения, структура расселения, трансформация расселения.